

MIEJSCA PAMIĘCI

Radomsko - przed Muzeum Regionalnym
Wystawa 'Zagłada żydowskich miasteczek'

ŻYDZI W REGIONIE ŁÓDZKIM

**מאָרטרייבט זיך פון דעם געזעצטער
פארשטייט פון פארשטייטן פאמיליע
שטימט אן און ארעסטערט מער רעג און
אויכער ליסטע פון פירער און פירער
פון דער ליסטע
פון דער ליסטע
פון דער ליסטע
פון דער ליסטע**

הרבנים יצחק אייזיק ווייסנברג ומוחלם פרידמאן אין יארן יארצונת זיבנעציג יאר צווישן און יארצונת
הרבנים יצחק אייזיק ווייסנברג ומוחלם פרידמאן אין יארן יארצונת זיבנעציג יאר צווישן און יארצונת

Pierwsze wzmianki o Żydach w regionie łódzkim pochodzą z XIV w. z Opoczna. Jednak dopiero koniec wieku XVIII i wiek XIX stanowią punkt zwrotny w dziejach społeczności żydowskiej na tym obszarze. Wówczas rozpoczyna się rozwój przemysłowy regionu, co staje się bezpośrednim motywem do osiedlenia się tu Niemców, Polaków oraz Żydów. Od XIX w. społeczność żydowska zakładała gminy wyznaniowe, budowała nowe synagogi i cmentarze. W wielu miastach późniejszego województwa łódzkiego silne wpływy zyskał chasydyzm (Aleksandrow Łódzki, Łowicz, Radomsko). Rozwój ten hamowany był jednak przez pewne ograniczenia dotyczące starozakonnych, jak konieczność zamieszkiwania w wydzielonych dzielnicach, tzw. rewirach. Te bariery zniósł dopiero równouprawnienie Żydów wprowadzone w 1862 r.

W II poł. XIX w., dzięki swojemu niezwykle dynamicznemu rozwojowi, naturalnym centrum regionu stała się Łódź, do której ściągali Żydzi z okolicznych miast i miasteczek, a pod koniec XIX w. także Żydzi z zachodnich guberni Cesarstwa Rosyjskiego, tzw. litwacy. Tu też skupiło się życie kulturalne, polityczne i społeczne.

Mapa woj. łódzkiego w granicach z 1939 r. z zaznaczonymi ważniejszymi skupiskami mniejszości żydowskiej

Wielki Żyd w parku z Kłobacz-parku. Uchwałom Paryżanie w Łódzi

ZYDOWSKIE DZIELNICE MIESZKANIOWE

**פארטרייבט זיי פון זיי אנטשטערט, זיי צעברע
כער, זיי טעדיקער פון פארשליסטיגן שטאט-ראטן
שטימט אן אלס פ ראשיתן פאר דער איינציק
זיכערער ליסטע פון, בונדן און פראם-קל-איינציק
פאר דער ליסטע נומער**

GHETTO der Stadt Petrikau

Pierwsze getto na ziemi łódzkiej i pierwsze w ogóle na okupowanych ziemiach polskich Niemcy stworzyli w Piotrkowie Trybunalskim w październiku 1939 r. Następnie powstało w grudniu tego samego roku w Radomsku. Wpływ na to miały naciski lokalnych feldszery, którzy dążyli do przejęcia żydowskiego mienia. Kolejne „żydowskie dzielnice mieszkaniowe” powstawały w części woj. łódzkiego należącej do Generalnego Gubernatorstwa (GG) znacznie później. W tej części ziemi Kłobuckiej, która została wcielona wraz z Wielkopolską do III Rzeszy pod nazwą Kraj Warty, Niemcy zamierzali początkowo prowadzić wobec Żydów inną politykę. Dzięki do germanizacji przyłączonego obszaru, władze hitlerowskie rozpoczęły w grudniu 1939 r. deportację ludności żydowskiej i polskiej do GG. Na skutek trudności logistycznych i oporu generalnego gubernatora Hansa Franka akcje przetrwano, tworząc także tutaj „żydowskie dzielnice mieszkaniowe”. Największą z nich powstała w Łodzi w lutym 1940 r. Było to drugie co do wielkości, po warszawskim, getto na ziemiach polskich.

ŻYDOWSKIE DZIELNICE MIESZKANIOWE

מארגונינו יזם את תוכנית זו על מנת להגביר את המודעות והתודעה של הציבור לגבי המצב הקשה של היהודים באזורי מגוריהם. מטרתנו היא להעביר את המידע על המצב הקשה של היהודים באזורי מגוריהם, ולהעביר את המידע על המצב הקשה של היהודים באזורי מגוריהם.

Większe getta utworzone przez okupanta niemieckiego na obszarze woj. łódzkiego

Polska była pierwszym krajem w podbitej przez III Rzeszę Europie, w którym okupanci utworzyli getta. O zamiarze izolacji Żydów w zajmowanej przez wojska niemieckie Polsce informował szefów grup operacyjnych Policji Bezpieczeństwa (Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei) w depeszy z 21 września 1939 r. jeden z głównych architektów holokaustu szef Policji Bezpieczeństwa, a niebawem Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy Reinhard Heydrich. Koncentracja Żydów w ośrodkach, „które są węzłami kolejowymi lub przynajmniej leżą na liniach kolejowych” miała być etapem prowadzącym do, wówczas jeszcze nie sprezywanego, „ostatecznego celu”.

Nim ten cel urzeczywistnił się jako masowe ludobójstwo, getta ułatwiły Niemcom zagrabienie żydowskiej własności, sprawowanie całkowitej kontroli nad ich mieszkańcami, a z racji fatalnych warunków bytowych, przyczyniły się do pośredniej eksterminacji Żydów. Oficjalnym powodem izolacji Żydów w gettach miały być względy bezpieczeństwa publicznego i zapobieżenie rozprzestrzenianiu się epidemii, których Żydzi mieli być rozsadnikami.

ERSTE BEKANNTMACHUNG

Nur die Einrichtung eines jüdischen Wohngebietes in der Stadt Skierniewice.

Am 21. September 1940...

Der Kreisshauptmann...

PIERWSZE OGŁOSZENIE

w sprawie wyznaczenia obszarów zamieszkania dla Żydów w mieście Skierniewice.

W dniu 21 września 1940 roku...

Kreisshauptmann...

Przebieganie Żydów do obojowca getta. Akcja w Skierniewicach i Sandomierzu (Museum Żydowski)

Obiektowanie z obszarów getta w Skierniewicach (Museum Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie)

ŻYCIE RELIGIJNE

וּלְכָל-קְאֻמוֹתָם בּוֹן, כְּמוֹדֵי אֵין בְּעֵלְמָא שְׁמַיָּין

פּאַרטרױבט זײַן פון דער זון געשטערבן, ווי צום
 נבון, ווי שטיקע פון פּאַרטרױבטן שטאַטראָט
שטױמט און אַלע 5 ראָשֶׁתּן פּאַר דער אױבֶּט
 זיכערער ליסטע פון, סױך און פּרעס-לי-פּאַרזש
 פּאַר דער ליסטע געבן
 זינד טױט פּאַר די פּאַרזשֶׁן "עלֶלֶת" און אַ סך און געזעצן און
 זינד טױט פּאַר, בּוֹנֵי - אַז אַ סך און געזעצן און געזעצן און
 - אַז אַ וועגער פּאַרזשֶׁן אַנאָר

Żydzi od II w. n.e. żyją w diasporze. Rozproszeni po Europie, Azji i Afryce, przez niemal 2000 lat zachowali swoją tożsamość narodową. Wy różniali się językiem, religią, wyglądem, tradycją i obyczajami. Święta obchodzili według kalendarza liczonego od stworzenia świata.

Podstawą żydowskiego prawa i roku liturgicznego jest Tora – Pięcioksiąg Mojżesza, spisana w VII w. p.n.e. Tora zawiera 613 przykazań (248 nakazów i 365 zakazów), według których należy żyć. Podstawą ich jest Dekalog, wedle tradycji biblijnej, ofiarowany Mojżeszowi przez Boga.

Święta żydowskie upamiętniają wydarzenia, w których Żydzi doznali objawienia i doświadczyli opieki boskiej. Najważniejszym z nich jest Szabat, obchodzony na pamiątkę stworzenia świata. Jest to święto na cześć Boga Stworzyciela i na cześć Przymierza, które zawarł Bóg z narodem Izraela.

פּאַרטרױבט זײַן פון דער זון געשטערבן, ווי צום נבון, ווי שטיקע פון פּאַרטרױבטן שטאַטראָט שטױמט און אַלע 5 ראָשֶׁתּן פּאַר דער אױבֶּט זיכערער ליסטע פון, סױך און פּרעס-לי-פּאַרזש פּאַר דער ליסטע געבן זינד טױט פּאַר די פּאַרזשֶׁן "עלֶלֶת" און אַ סך און געזעצן און זינד טױט פּאַר, בּוֹנֵי - אַז אַ סך און געזעצן און געזעצן און - אַז אַ וועגער פּאַרזשֶׁן אַנאָר

Tablica Prawa i scenygi w Pałacu Izraela, przedkolumna Salce Prohemia i tablica Dziesięcioro Przykazań. Muzeum Pałacowe Tybrulidzi

Manuskrpna Tora i jej otwr. 1860. Wskaznik do Czynnicy Tory. Muzeum Izraela, Jeruzalem

Arthur Sika, Kobieta i dziecko (Pesach), The Sappho. Engraved by Arthur Sika, edited by Gust Nott, Jerusalem 1951

Święta żydowskie

- Rosh ha-Szana** - Nowy Rok, obchodzony 1 i 2 dnia miesiąca Tisri według kalendarza gregoriańskiego we wrześniu lub październiku.
- Jom Kippur** - Dzień Pojednania - na pamiątkę wybaczenia przez Boga Hebrajczykom kultu złotego cielca.
- Pesach** - na pamiątkę wyprowadzenia Żydów z niewoli egipskiej.
- Szawuot** - święto plonów i dzień otrzymania przez Mojżesza Tory.
- Sukkot** - święto szałasów - upamiętniające czterdziestoletnią wędrówkę Żydów przez pustynie.
- Chanuka** - święto świateł na cześć zwycięskiego powstania i przywrócenia kultu świątynnego.
- Purim** - na pamiątkę cudownego ocalenia od zagłady narodu żydowskiego przez królową Estere, wydarzenia opisanego w Księdze Estery Starego Testamentu.

ŻYCIE RELIGIJNE

מאמר ראשי: **התחייה**
 על התחייה היהודית והתאחדותה
 עם העם היהודי בארץ ישראל
 והתפתחותה כמדינה

Centrum życia religijnego Żydów stanowiły gminy wyznaniowe, które zajmowały się również sprawami administracyjnymi. Gmina żydowska kierował zarząd, zaś autorytetem w sprawach religijnych był rabin, opłacany przez gminę. Centrum stanowiła synagoga, będąca domem modlitwy, miejscem zgromadzeń oraz nauczania. Gmina zapewniała swoim członkom życie zgodne z ich nakazami, dlatego też w każdej z nich znajdowała się rytualna łaźnia (mykwa) oraz rzeźnia. Zakładano także cmentarze żydowskie i powoływano Święte Bractwa (Chewra Kadisza), zajmujące się przygotowaniem zmarłego do pochówku oraz opieką nad jego rodziną. Przynależność do tego bractwa była funkcją niezwykle ważną, pełnioną zawsze społecznie.

Wiek XVII zapoczątkował przemiany, które doprowadziły do podziału judaizmu rabinicznego. Następowaly one w dwóch przeciwnych kierunkach: asymilacji oraz mistycyzmu. Pierwszy z nich określany mianem Haskali (hebr. oświecenie), spowodował otwarcie się Żydów na świat i aktywne włączenie się w życie kulturalne państw, na terenie których zamieszkiwali. Jej zwolennicy postulowali wyjście z zamknięcia w rygorystycznej wierze. Następnym była asymilacja, która czasem oznaczała odejście od judaizmu.

W przeciwną stronę podążył chasydyzm (hebr. chasid - pobożny) ruch mistyczno-religijny i społeczny, zapoczątkowany przez Izraela ben Eliezera (1700-1760) z Podlasia, zwanego Baal Szem Tow. Głosił radość życia wyrażaną poprzez ekstazę religijną, taniec i śpiew. Dla chasydyzmu najistotniejszą była osobista rozmowa z Bogiem. Ważną postacią był cadyk. Przypisywano mu często zdolność czynienia cudów, uzdrawiania, jasnowidztwa, a także zrozumienia światła przez bliski kontakt z Bogiem. W okolicach Łodzi ważnym ośrodkiem chasydyzmu był Aleksandrów Łódzki.

ŻYDZI W ŻYCIU GOSPODARCZYM

סאָרטירונג זיי זען די די זעלבסט
 בער, זיי טענקען פון פאָרשונגסן שטעק
שטומט און אַלע אַ ראַפּען פון דער
 וויכערער ליסטע פון, בונד און פּרופּע קר
 פון דער ליט
 זען טעם פון די פּרופּע זעלן - און אַ פּרופּע
 זען טעם פון, בונד - און אַ פּרופּע זעלן - און אַ פּרופּע
 זען טעם פון, בונד - און אַ פּרופּע זעלן - און אַ פּרופּע

Dzieje regionu łódzkiego, jego rozwój w XIX w., związane są nierozłącznie z przemysłem włókienniczym. Swoją rolę w jego tworzeniu i rozwijaniu mieli również Żydzi: hurtownicy, drobni handlarze, rzemieślnicy, chałupnicy i robotnicy oraz mali i wielcy fabrykanci.

W początku XIX w. to nie Łódź, lecz takie miasta jak Zgierz czy Ozorków były największymi ośrodkami włókienniczymi regionu. Jednak tamtejsza produkcja suliennicza nie wytrzymała represji gospodarczych po upadku powstania listopadowego, natomiast łódzka bawełna była na tyle tania, że pomimo tego znajdowała odbiorców w carskiej Rosji.

Początkowo swoją aktywność gospodarczą Żydzi ograniczali głównie do handlu i pośrednictwa, dopiero od poł. XIX w. zaczęli zajmować się produkcją przemysłową, wtedy właśnie swoje zakłady wybudowali najbardziej znani żydowscy fabrykanci: Abram Prusak, Markus Silberstein czy wreszcie Izrael Poznański. Jednak, to handel i rzemiosło stanowiły źródło utrzymania większości polskich Żydów. Byli oni właścicielami większych jak i mniejszych sklepów. Stopniowo również wzrastała liczba Żydów-robotników, najczęściej zatrudnianych w małych i średnich zakładach.

ВІДБИТІ Г. ЛОДЗИ. WIDOKI M. ŁODZI. ANSICHTEN A 5 ŁODZ.

Zygmunt Jarociński (1824-1909) – przemysławiec, jeden z fundatorów Szkoły Rzemiosł „Talmud Tora”. W 1850 r. założył w Łodzi przy ul. Piotrkowskiej tkalnię wyrobów bawełnianych, a w 1889 r. fabrykę przy ul. Targowej. Sukcesywnie powiększał swoje przedsiębiorstwo zakupując mniejsze, konkurencyjne fabryki. Wraz z żoną Bertą byli znanymi w Łodzi filantropami. Oprócz „Talmud Tora” sfinansowali również budowę ochronki dla dzieci przy ul. Cegielnianej (obecnie ul. Jaracza).

ŻYCIE

POLITYCZNE

פארטרייבט זיין זיין זיין צעסטערט, זיי צעבר
 כער, זיי שטיקטן פון סאציאליסטישן שטאטערט
שטוימט אן אלע ס ראשקען מאר דער **אייבזיס**
 זיכערער ליסטע פון, בונדן און מראס-קל-סאיינען
 מאר דער ליסטע נומער

29 אכטונג ראדיאטייער חסדים
29 אירי רבים להמת
29 אירי רבים להמת
29 אירי רבים להמת

29 צו דער לאדזער יידישער רעליגיעזע
 בעפעלקערונג!
29 אכטונג ראדיאטייער חסדים
29 אירי רבים להמת
29 אירי רבים להמת
29 אירי רבים להמת

ZYDZI POLSCY!
 Zanim, na której partyjacie od tej chwili, być
 w której misjach - Polska - skłonił doń...
 Związek od polsk. part. **ZAGIEW**.

13 **WYBORCY!**
 Wszyscy do urny wyborczej!
 Ani jednego głosu separatystom
 żydowskim!
 Ani jednego głosu bódowniczym
 nowego ghetta!
 Zgódźcie sobie szczęśliwą przy-
 szłość w wolnej Polsce!
 Wszyscy głosujcie na listę nr 13!

Pojawienie się świeckich partii żydowskich
 zmusiło środowiska ortodoksyjne do konsoli-
 dacji i utworzenia własnej reprezentacji poli-
 tycznej partii Aguda Israel. Deklarowała ona
 lojalność wobec państwa polskiego, zaś swoje
 główne postulaty ograniczała do spraw zwią-
 zanych z religią, jak walka o równy statut wy-
 znawców judaizmu, o autonomię dla żydow-
 skich gmin wyznaniowych, czy o religijną edu-
 kację dla żydowskich dzieci i młodzieży.

Obok socjalistów czy ortodokсів działało jesz-
 cze szeregi innych mniejszych ugrupowań
 żydowskich (folkis, asymilatorzy). W początku
 lat 20. XX w. na łódzkiej scenie politycznej
 zauważaną grupą byli ci drudzy. Uznawali się za
 Polaków wymiana mojejżewozego, dlatego ostro
 odcinali się od pozostałych partii żydowskich.

Żydzi znaleźli się także w ugrupowaniach nieży-
 dowskich. Szczególnie licznie reprezentowani
 byli w szeregach partii komunistycznej, choć za-
 uważał należy, że było wielu Żydów wśród ko-
 munistów, ale niewielu komunistów wśród
 Żydów. Stało się to jednak powodem do powsta-
 nia już wówczas stereotypu „żydokomuny”
 i zaczęło również swoje odbicie w kampaniach
 wyborczych, podczas których jako element walki
 wyborczej pojawiały się ulotki antysemitki.

Jakub Lajb Minberg (1834-1941) – przemysło-
 wiec, współzałożyciel i członek Aguda Israel.
 Poseł na Sejm RP (1922-1927, 1930-1933), radny
 miasta Łodzi (1919-1936) oraz prezes żydowskiej
 gminy wyznaniowej (1928-1935). Po wybuchu
 II wojny światowej uciekł do Włoch, gdzie
 najprawdopodobniej zmarł w 1941 r.
 (Fundacja Monumentum ludzkiem Łodzie)

Tak będzie wynagrodzony wyborca,
 który będzie głosował na listę nr 13.

WOJENNA POŻOGA

71. rocznica
15.09.1939
15.09.1939

15.09.1939
15.09.1939

15.09.1939
15.09.1939

15.09.1939
15.09.1939

15.09.1939
15.09.1939

15.09.1939
15.09.1939

15.09.1939
15.09.1939

15.09.1939
15.09.1939

Agresywna postawa nazistowskich Niemiec skonsolidowała polskie społeczeństwo wokół władzy i armii, której mobilizacja rozpoczęła się już w marcu 1939 r. W tych trudnych chwilach dla II Rzeczypospolitej lojalnie występowała także społeczność żydowska. Zbiórki pieniędzy organizowano w szkołach, w przedsiębiorstwach a nawet w synagogach. Większość datków zasilła Fundusz Obrony Narodowej oraz subskrypcje pożyczki państwowej.

Kiedy 1 września 1939 r. niemieckie armie runęły na Polskę, w obronie zagrożonej ojczyzny stanęli również jej żydowscy obywatele. Na ponad 1 mln powołanych pod broń rezerwistów, stanowili oni 10 proc. armii. W wojnie obronnej 1939 r. poległo ok. 66 tys. żołnierzy polskich, w tym 12 proc. wyznania mojżeszowego. Z 420 tys. jeńców polskich wziętych przez Wehrmacht do niewoli, przeszło 60 tys. stanowili Żydzi, których „sytuacja była nie do pozazdroszczenia”, jak to określił komendant obozu jenieckiego w Pabianicach, kpt. Wilim Hosenfeld. Od listopada 1939 r. żydowskich szeregowców i podoficerów zaczęto rozsyłać do 18 stajągów na terenie, tzw. Starej Rzgi, głód, mróz i ciężka praca zbierały tam obficie żniwo. Wiosną 1940 r. według danych szacunkowych, w niewoli niemieckiej zmarło lub zostało zamordowanych prawie 30 tys. z nich.

15.09.1939
15.09.1939

15.09.1939
15.09.1939

Artur Greiser (1897-1946) – w latach 1939-1945 namiestnik Rzeszy w Kraju Warty, odpowiedzialny za eksterminację Polaków i Żydów. W 1945 r. został ujęty na terenie Niemiec przez Amerykanów i przekazany stronie polskiej, w 1946 r. Najwyższy Trybunał Narodowy skazał go na karę śmierci, wyrok wykonano publicznie w Poznaniu. (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie)

Fotografia z pracy niemieckiej wychodzącej w Generalnym Gubernatorstwie, opiszona komentarzami: *Żydzi w Wschodzie we własnej osobie.* (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie)

Goebbelsowska propaganda adresowała swoje antyżydowskie postanie także do Polaków. Rozbudzanie antysemityzmu wśród Polaków miało ich pozbawić odruchów współczucia i chęci niesienia pomocy Żydom, ułatwiając izolację i eksterminację prześladowanych. Kiedy w 1943 r. w Katyniu Niemcy odkryli groby polskich oficerów, zamordowanych przez NKWD, nazistowscy propagandyści wykorzystali tę zbrodnię, posługując się stereotypem „żydokomuny”. Polaków przekonywano, że zbrodni dokonały oddziały, którymi kierowali Żydzi. Również nagłówki niemieckich gazet krzyczały: „Masowy mord w Katyniu to dzieło żydowskich rzeźników”. W cieniu tej akcji dokonał się ostatni akt tragedii polskich Żydów powstanie w getcie warszawskim.

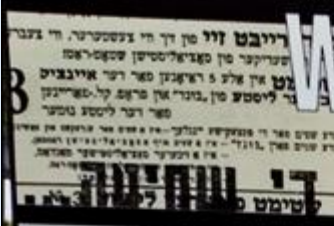

Skutek przedstawiony przez nazistowską propagandę jako przyczyna... Usadzeniem da izolowania Żydów w gettach miał być nieolewany tyfus i tyfus błonkowy. W rzeczywistości to warunki stworzone w gettach przez Niemców doprowadziły do śmierci tysięcy Polaków i sprawiły niebezpiecznie wybuch epidemii. Fotokopia plakatu rozpowszechnianego przez Niemców w Generalnym Gubernatorstwie. (Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie)

„MOWI SIĘ, ŻE BĘDZIEMY WKRÓTCE WYZWOLENI...”

„Odetchnięcie się po 5 latach wojny! Mówi się, że będziemy wkrótce wyzwoleni... Jak Bóg da... Ale kiedy my o tym myślimy, myślimy o tej chwili, w której będzie nam dane znów zobaczyć nasze dzieci, krewnych i przyjaciół [...] Ludzi czeka albo zagłada świata albo wyzwolenie. Pierś ma już odwagę swobodnie oddychać. [...] Jeszcze za wcześnie. Jeszcze jest czujne oko strażnika. Śmiech może nas zdradzić, radośniejsze oblicze spowodować niebezpieczeństwo na getto. Dlatego cicho. Wszystko skrywać w sobie...” (Małe zwierciadło getta, 24 VII 1944 r., cyt. za O. Rosenfeld, Wozu noch Welt. Aufzeichnungen aus den getto Lodz, Frankfurt am Main 1994)

„W porze południowej [28 sierpnia 1944 r.] rozlepiono na murach getta obwieszczenie gestapo. W myśl nowych zarządzeń wszyscy mieszkańcy getta [...] winni najpóźniej w poniedziałek do godz. 18.00 zgłosić się w punktach zbiorczych przy ul. Krawieckiej lub Czarnieckiego, skąd będą wysłani poza granice dzielnicy żydowskiej. Ostatni transport odchodzi we wtorek 29 sierpnia. Kto po tym terminie pozostanie na terenie getta, podlega karze śmierci”. (J. Poznański, Dziennik z łódzkiego getta, Warszawa 2002)

(Jecheszk Czerniakowski, Biblioteka Historyczna w Warszawie)

W związku z sukcesem wiosennej ofensywy Armii Czerwonej w 1944 r. władze niemieckie podjęły decyzję o likwidacji ostatniej istniejącej na ziemiach polskich „dzielnicy zamkniętej” - getta w Litzmannstadt. Pierwsze 10 transportów (7 tys. osób) wysłano od połowy czerwca do połowy lipca 1944 r. do obojdownanego obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem. Kolejna fala deportacji rozpoczęła się 3 sierpnia 1944 r. i trwała do końca miesiąca. Podczas sierpniowej akcji likwidacyjnej do obozu Auschwitz-Birkenau deportowano ponad 67 tys. mieszkańców getta, w tym Ch. M. Rumkowski. Większość z nich podczas selekcji na obozowej rampie skierowana została na śmierć.

Po likwidacji getta na jego terenie pozostawiono 877-osobowe komando porządkowe (Aufräumungskommando), które przygotowało wywózki znajdujących się w getcie maszyn i uprzątnęło teren. W opustoszałej dzielnicy przebywała także niewielka grupa ukrywających się osób. W ostatnich chwilach okupacji władze niemieckie postanowiły zamordować wszystkie te osoby. Rankiem 17 stycznia 1945 r. zarządzono apel, po którym planowano przewieźć zgromadzone osoby na teren cmentarza, a następnie rozstrzelać je nad specjalnie przygotowanymi dołami. Tak się jednak nie stało. Ostatni mieszkańcy getta przeczuwali gwałtowne im niebezpieczeństwo i nie stawili się na wezwanie.

(J. Hagen, Instytut Judaistyki Uniwersytetu w Erlanie)

(J. Hagen, Instytut Judaistyki Uniwersytetu w Erlanie)

ZAGŁADA ŻYDOWSKICH MIASTECZEK

פאָרטרײַבט זײַטן פֿון די זעלבסטמערדער אין צענטראלערן פֿון פּאָליטישען קאָנפֿליקטן
שטײַמט אָן פֿאַר אַרױסגאַנג פֿאַר אַינצײניקע
וויכטיקער ליסטע פֿון נאָרמאַל און פֿאַרמאָגן קאַמפֿאַניען
פֿאַר דער ליסטע נאָמען

די פֿאַרענטפֿערונג פֿאַר די זעלבסטמערדער אין צענטראלערן פֿון פּאָליטישען קאָנפֿליקטן
 די פֿאַרענטפֿערונג פֿאַר די זעלבסטמערדער אין צענטראלערן פֿון פּאָליטישען קאָנפֿליקטן

די פֿאַרענטפֿערונג פֿאַר די זעלבסטמערדער אין צענטראלערן פֿון פּאָליטישען קאָנפֿליקטן
 די פֿאַרענטפֿערונג פֿאַר די זעלבסטמערדער אין צענטראלערן פֿון פּאָליטישען קאָנפֿליקטן

Uchwała gminy w Pabianicach, maj 1942. (Archiwum Instytutu Pamięi Narodowej w Warszawie)

Artur Greiser i jego oficerowie SS i policja w czasie akcji w getcie w Chełmie nad Nerem, październik 1942. (Archiwum Instytutu Pamięi Narodowej w Warszawie)

„[W Pabianicach] otoczono getto policją i członkami formacji partyzanckich i wywieziono z mieszkańców wszystkich jego mieszkańców, których potem przepędzono przez miasto na plac sportowy firmy Krasche i Ender. Kilka ulicami długim szeregiem szli Żydzi w smutnym pochodzie białej i poniewierani na oczach tysięcy Polaków i Niemców przez miasto.”
 (Fragment raportu o likwidacji pabianickiego getta członka Szarych Szeregów hr. Adama Stępnia ps. „Baryta” z sierpnia 1942 r.)

22 czerwca 1941 r. armia niemiecka zaatakowała terytorium Związku Radzieckiego. Za posuwającymi się oddziałami Wehrmachtu na zdobywane tereny wkraczały, podobnie jak w czasie agresji na Polskę, oddziały specjalne (Einsatzgruppen), których zadaniem było likwidowanie „wrogów III Rzeszy”, do których zaliczono także Żydów. Działalność Einsatzgruppen zapoczątkowała „ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej” w ciągu kilku miesięcy naziści wymordowali na Wschodzie pod pretekstem walki z partyzantami, niekiedy przy współudziale jednostek i grup miejscowej ludności, ok. 1,2 mln Żydów. Gdy stało się jasne, że zbyt wolne postępy na froncie wschodnim oddalają realizację planu przesiedlenia wszystkich Żydów europejskich na Syberię, naziści przystąpili do ich eksterminacji na ziemiach polskich.

W Kraju Warty Niemcy rozpoczęli zagładę Żydów z inicjatywą namiestnika tej prowincji Artura Greisera jesienią 1941 r. Jako pierwszy zgładzono 3,5 tys. żydowskich mieszkańców powiatu Konin. Zbrodni dokonało SS-Sonderkommando dowodzone przez Herberta Lange, sama jednostka, która stanowiła później załogę obozu zagłady w Chełmie nad Nerem. Wiosną i latem 1942 r. zlikwidowano getta w Bełchatowie, Łasku, Pabianicach, Sieradzu, Wieluniu, Żduńskiej Woli i innych miasteczkach i wsiach ziemii kłodzkiej włączonych do III Rzeszy. Podczas wysiedzeń dokonywano selekcji: osoby uznane za zdolne do pracy kierowano do getta kłodzkiego lub innych obozów pracy Kraju Warty, resztę wywieziono do Chełma.

Artur Greiser (1897-1946) – w latach 1939-1945 namiestnik Rzeszy w Kraju Warty odpowiedzialny za eksterminację Polaków i Żydów. W 1945 r. został ujęty na terenie Niemiec przez Amerykanów i przekazany stronie polskiej. W 1946 r. Najwyższy Trybunał Narodowy skazał go na karę śmierci. Wyrok wykonano publicznie w Poznaniu. (Archiwum Instytutu Pamięi Narodowej w Warszawie)

U NAS W GETCIE JEST STRASZLIWY GŁÓD

פארטרייבט זיך פון די געזענערדיגן...
 זיך שפרינקט פון פארשולדיקטן שטעטלעך...
שטימט און אלע פ ראיאנען פאר דער אריגע...
 זיכערשט ליסטעט פון, בודי און פראם קל...
 פאר דער ליסטע טוט...
 זיך טוט פאר די פונקציאן "לעבן" - און אין אים...
 זיך טוט פאר, "בדני" - און אין אים א געזענערדיג...
 און א זיכער פארשולדיקטן פאר...
שטימט פון די ליסטע...

די פונקציע "לעבן" זענען פאר אים געזענערדיג...
 זיך טוט פאר, "בדני" - און אין אים א געזענערדיג...
 און א זיכער פארשולדיקטן פאר...
 זיך טוט פאר, "בדני" - און אין אים א געזענערדיג...
 און א זיכער פארשולדיקטן פאר...
 זיך טוט פאר, "בדני" - און אין אים א געזענערדיג...
 און א זיכער פארשולדיקטן פאר...
 זיך טוט פאר, "בדני" - און אין אים א געזענערדיג...
 און א זיכער פארשולדיקטן פאר...

זיך טוט פאר, "בדני" - און אין אים א געזענערדיג...
 און א זיכער פארשולדיקטן פאר...
 זיך טוט פאר, "בדני" - און אין אים א געזענערדיג...
 און א זיכער פארשולדיקטן פאר...
 זיך טוט פאר, "בדני" - און אין אים א געזענערדיג...
 און א זיכער פארשולדיקטן פאר...
 זיך טוט פאר, "בדני" - און אין אים א געזענערדיג...
 און א זיכער פארשולדיקטן פאר...

Darstellung in Kellerei bei Zwornitz in ghetto in Parkowa Tribunalen, Warszawa 1942. - getto zwornitz, w 1942. 22 foto, sabb swarnowa de Twornitz, 43 foto, puzostawki przy brzo zabawce w dolo puzostawki nawa. (Archiwum Instytutu Pamięi Narodowej w Łodzi)

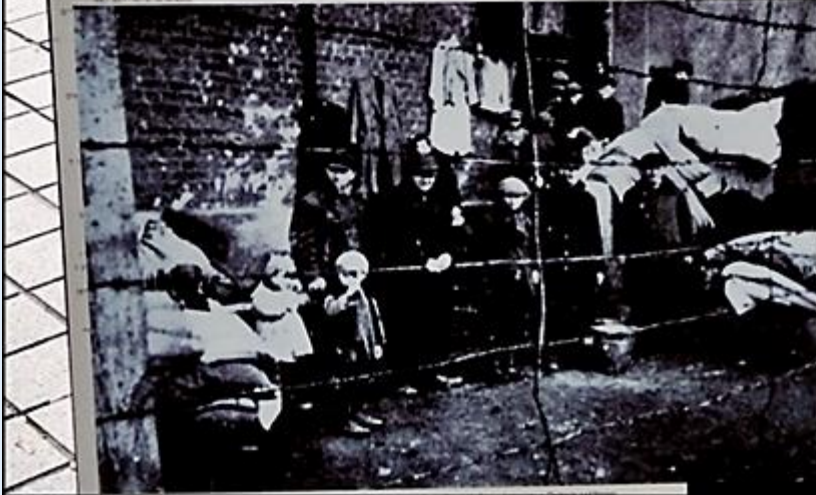
Brak żywności, lekarstw i bieżącej wody sprzyjał epidemii tyfusu, gruźlicy i innych chorób. Ich natężenie było uwarunkowane olbrzymim zagęszczeniem getta oraz wycieńczeniem ludzi przez głód i ciężką pracę. Wszelkie schorzenia niestanowiące zagrożenia życia w okresie pokoju, w getcie były wyrokiem śmierci. Najbardziej narażone były dzieci. Zapadały na szkorbut, krzywicę oraz jaskrę, co było skutkiem braku lekarstw i witamin. Niedożywione kobiety nie miały szans donosić ciąży, nie mogły także wykarmić niemowląt. Tym bardziej godne odnotowania są próby ocalenia nielicznych maluchów. W Łódzkim getcie zachowały się fragmenty pamiętnika, pisanego przez nieznaną matkę dla synka Jureczka, urodzonego w styczniu 1940 r.

זיך טוט פאר, "בדני" - און אין אים א געזענערדיג...
 און א זיכער פארשולדיקטן פאר...
 זיך טוט פאר, "בדני" - און אין אים א געזענערדיג...
 און א זיכער פארשולדיקטן פאר...
 זיך טוט פאר, "בדני" - און אין אים א געזענערדיג...
 און א זיכער פארשולדיקטן פאר...
 זיך טוט פאר, "בדני" - און אין אים א געזענערדיג...
 און א זיכער פארשולדיקטן פאר...
 זיך טוט פאר, "בדני" - און אין אים א געזענערדיג...
 און א זיכער פארשולדיקטן פאר...
 זיך טוט פאר, "בדני" - און אין אים א געזענערדיג...
 און א זיכער פארשולדיקטן פאר...
 זיך טוט פאר, "בדני" - און אין אים א געזענערדיג...
 און א זיכער פארשולדיקטן פאר...
 זיך טוט פאר, "בדני" - און אין אים א געזענערדיג...
 און א זיכער פארשולדיקטן פאר...
 זיך טוט פאר, "בדני" - און אין אים א געזענערדיג...
 און א זיכער פארשולדיקטן פאר...

Stacja z wozami w getcie, w Śródmieściu łódzkim, Warszawa 1942. - stacja, Warszawa, 15 foto, sabb swarnowa de Charnia nad Naraw. Zabawki puzostawki de Łódź. (Archiwum Instytutu Pamięi Narodowej w Łodzi)

„Dla Ciebie, Dziecko Drogie, robiliśmy, ile mogliśmy [...] Może jednak, jak Ty dorosisz Syneczku będzie inna cywilizacja, nie będzie różnic narodowościowych, no razie jest bardzo źle. [...] U nas w getcie jest straszliwy głód. [...] Owszem, można tak żyć, ale nie dwa lata. W styczniu i lutym umarło u nas w getcie 1800 ludzi, nie z żadnej epidemii, po prostu z głodu. [...] W przyszłości, gdy będziesz to czytał, to mi nie uwierzysz. Piśzę gorzej, bo jestem osłabiona z głodu. [...] Tataś twój stara się, ile tylko może, dla Ciebie, nierz był narażony na śmierć. Sama szpera odebrała mu kilkanaście lat życia, ale wart jesteś tego, bo masz taką mądrą główkę. [...] teraz przechodzimy straszny okres, jak w 1941 r., bez opaku, bez jedzenia, łapiemy się powietrza. Już cztery lata! Boże, co będzie z nami?”
 (N.N., Łódź, [w:] Życie i zagłada Żydów polskich 1939-1945. Relacje świadków, wybór i opracowanie Michał Grynberg i Maria Kotowska, Warszawa 2003)

A POTEM ZROBILISMY PORZĄDEK Z ŻYDAMI

מאיר שרייבמן ז"ל
 מיד, הן מסיקתם את המסקנות הנכונות
 ושיטתם את כללם ורואים את המציאות
 ירכיבו ליישום, במידת האפשר, את
 המסלול הנכון.

„A potem zrobiliśmy porządek z Żydami; biliśmy ich tak, że jeszcze dziś bolą mnie ręce; [...] poświęciliśmy dziesiątki bród rabinów, a gdy dziś nas widzą uciekają jak dzicy, gdyż zaganiamy ich do każdej pracy”.

W ten sposób niemiecki dowódca kolumny transportowej relacjonował wydarzenia w Kaliszu z jesieni 1939 r. Do brutalnych ekscesów doszło także w Zdunskiej Woli, gdzie żołdacy z Wehrmachtu napadli na żydowskie mieszkania. W trakcie najścia, dopuszczono się mordów oraz gwałtów na kobietach. Przywłaszczono również cenniejsze przedmioty, bo przecież mieniem „podludzi” można było, zdaniem żołnierzy, dowolnie rozporządzać. Najczęściej jednak szykany i drwiny były jedynie wstępem do bardziej bestialskich działań. Do końca 1939 r. na ziemiach włączonych do III Rzeszy zamordowano ok. 7 tys. Żydów, większość z nich zginęła z rąk Wehrmachtu, czyli w okresie 55-dniowego zarządu wojskowego. Przed śmiercią ofiary z reguły maltretowano, czego doświadczył rabin Mordachaj Maroko z Widawy; gdy odmówił zniszczenia zwojów tory, niemieccy żołnierze obalili go benzyną i podpalił.

„[W Belchatowie w 1939 r.] żydowskiego właściciela [mieszkania] posadzono owiniętego w taśmę na kozłach, do rąk dano mu dwie mioty, a czterech żołdaków musiano go obnosić po kilku ulicach. [...] Wrócić zaczęła wojska [niemiecka] z Warszawy, urzędowo i grzyżka, które przedstawiało Żydów w wojsku polskim, po całej ulicy musieli Żydzi robić ćwiczenia wojskowe. A dróg, po której jechała kawaleria, oczyszczali Żydzi zbierając mierzwę w czopki.”

(Michał Kaufman, Wspomnienia z okupacji niemieckiej w Belchatowie, Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie)

Stanisław Kaszyński (1903-1942) – sekretarz gminy w Chełmnie nad Nerem, przed wojną prowadził szeroką działalność społeczną – był komendantem miejscowej strażki pożarnej i założycielem amatorskiej grupy teatralnej. Po wkroczeniu Niemców do Chełmna zachował posesję w Urzędzie Gminy, dzięki temu zdobywał informacje o niemieckich zbrodniach. Na zdjęciu: z żoną Karoliną.
 (Zbiory prywatne)

PAMIĘCI
STANISŁAWA KASZYŃSKIEGO,
 SEKRETARZA GMINY
 W CHEŁMNIE NAD NEREM,
 ur. 16.11.1903 r.
 ZAMORDOWANEGO
 PRZEZ HITLEROWCÓW
 28.02.1942 r.
 W CHEŁMNIE,
 W POBLIŻU KOŚCIOŁA,
 ZA PRÓBĘ INFORMOWANIA
 OPINII ŚWIATOWEJ
 O ZBRODNIACH
 DOKONYWANYCH
 NA LUDNOŚCI ŻYDOWSKIEJ.

EGZEKUCJE W GETTACH

סאָרטירייבט זיין און דורך די געטטער, די צענער
בער, ווי הערוקער און סאָציאַליסטישן טעאָרעט
שטימט און אלע פֿראַגען סאָר דער אַיינציג
זיכערער ליסטע פֿון בונד און פֿרענס קל-סאַריינען
סאָר דער ליסטע נומער
דער טעם וואָס די פֿונקציאָן ינגלען-יאָ אַ שיעור פֿאַר אַרבעט און אַסאָצי-
אָרע טעם אַזוי, בונד - אָס אַ שיעור פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן יאָאָס.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט

וואָס פֿאַר אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.

די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.
די אַרבעט פֿאַר אַ סאָציאַליסטישן טעאָרעט.

Heinrich Lachmann - gestapo officer 1942. 18 kwietnia 1942 r. na placu przetrzebieniu był mordercą w Warszawie, przetrzebienie 10 Żydów. Wzrost około 170 cm, ciemne włosy, ciemne oczy, ciemna skóra. Włosy ciemne, oczy ciemne, skóra ciemna. Włosy ciemne, oczy ciemne, skóra ciemna.

Dla okupanta niemieckiego każdy pretekst był dobry, aby „upuścić krwi żydowskiej”, co było jednym ze sloganów propagandy nazistowskiej. Śmierć groziła za nielegalne opuszczenie getta, a nawet zbyt blizkie zbliżenie się do jego granic, za przemyt żywności, za złamanie „zarządzeń porządkowych”. W belchatowskim getcie w 1942 r. wytypowano 10 Żydów, by swą śmiercią „uświetnili” uroczystości pogrzebowe niemieckiego żołnierza, który zmarł w Belchatowie na skutek ran odniesionych na froncie wschodnim. Kilkusetni turyści Żydów ustawiono w kolumnę i pod nadzorem policji żydowskiej skierowano na rynek, gdzie już stała szubienica. Pięciu skazańców zakładali żydowscy policjanci, niemieccy funkcjonariusze zajęli się robieniem zdjęć.

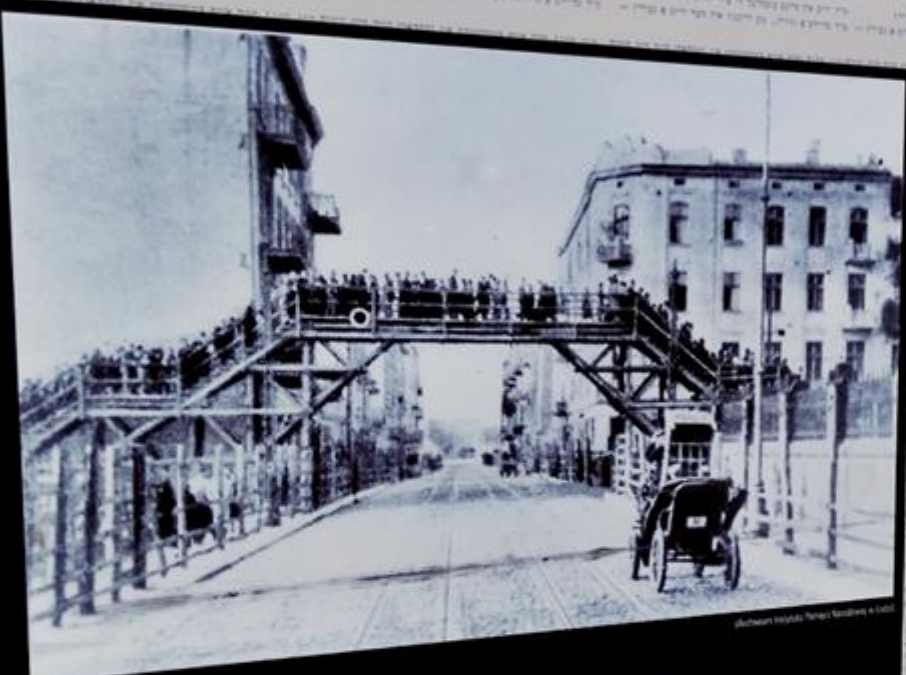
Podobne „pokazowe” egzekucje przeprowadzono w Sieradzu, Warcie, Zduńskiej Woli i Żelazowie. W Ozorkowie 10 kwietnia 1942 r. gestapowiec nadzorujący kazi, ogłosił, że jest skłonny zwolnić kogoś z ofiar, lecz oczekuje w zamian sowitego odszkodowania. Kiedy do jego rąk trafiło 20 tys. marek, uwolnił dwóch niedoszłych skazańców.

Egzekucja na Marklowie w 1942. Wzrost około 170 cm, ciemne włosy, ciemne oczy, ciemna skóra. Włosy ciemne, oczy ciemne, skóra ciemna.

KTO RATUJE JEDNO ŻYCIE RATUJE CAŁY ŚWIAT

פארטריובט זיי מן זך ווי צעסטערער, ווי צעבר
כער, ווי סטרוקער מן קאזיאליסטן שטאקראטן
שטימט אין אלע 5 ראנגן סאר דער איינציק
זיכערער ליסטע מן, בונד אין פראקט-קאריינטן
סאר דער ליסטע נוסער
ידוע טיטס סאר די פונקטקע "ינגער" - זין א טיטס סאר טרוסקע און אשער
ידוע טיטס סאר, בונד - אי א טיטס סאר א פונקטקע ליסטע פון אשער
- אי א זיכערער ספציאליסטער סאנדאט,
פונקטקע סאר.

THE ARCHIVE OF THE
Abschlags
...

THE ARCHIVE OF THE
Abschlags
...

THE ARCHIVE OF THE
Abschlags
...

THE ARCHIVE OF THE
Abschlags
...

THE ARCHIVE OF THE
Abschlags
...

Pan Chaim Puterszyński, który był z zawodu stolarzem za namową swoich znajomych stolarzy pracujących w getcie postanowił dobrowolnie przejść do getta [...]. Ja znając tajne przejście do getta dla Ruchli oraz rodziną i przyjaciółmi potrzebne im leki i żywność. (Fragment relacji Ryszarda Lerczyńskiego, Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie)

Najwięcej przypadków udzielania pomocy Żydom miało miejsce na wsiach i w małych miejscowościach. Zjawisko to dotyczyło również ośrodków wielkomiejskich, przede wszystkim Warszawy, ale także okupowanej Łodzi. Warunki udzielania pomocy Żydom w Litmanstadt były niezwykle trudne - miasto zostało wcielone do Trzeciej Rzeszy, a zamieszkuje ją znaczna grupa ludności niemieckiej, lojalna wobec władz okupacyjnych, informowała władze policyjne o wszelkich podejrzanych postawach.

Mimo to, istniały osoby udzielające pomocy swoim prześladowanym sąsiadom - Żydom. Jedną z nich był Ryszard Lerczyński. Po wkroczeniu wojsk niemieckich do Łodzi we wrześniu 1939 r. Ryszard Lerczyński obserwując nasilającą się prześladowania Żydom w mieście postanowił pomóc swoim znajomym z młodzieży Chaimowi Berowi Puterszyńskiemu i Ruchli Frymaks. Zorganizował na strychu swojego domu poloj, w którym do października 1940 r. ukrywał przyjaciół.

Jesienią 1940 r. Chaim Puterszyński i Ruchli Frymaks dobrowolnie opuścili kryjówkę i udali się do getta. Ryszard Lerczyński kontynuował pomoc dostarczając lekarstwa i pożywienie przez cały okres okupacji, nie tylko znajomym, ale również ich rodzinom. W 1992 r. Instytut Yad Vashem w Jerozolimie docenił heroiczną postawę Ryszarda Lerczyńskiego przyznając mu odznaczenie Sprawiedliwy Wśród Narodów Świata.

Pan Lerczyński Ryszard udzielał pomocy nam i naszym bliskim przez cały okres okupacji i naszym bliskim przez cały okres okupacji hitlerowskiej zupełnie bezinteresownie z pobudek czysto ludzkich, aby uratować nam przetrwanie ciężkich lat prześladowań hitlerowskich Narodu Żydowskiego w Polsce. (Fragment wniosku o przyznanie medali Sprawiedliwy Wśród Narodów Świata, Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie)

PROSIMY O ROZGŁOSZENIE TEGO MORDERSTWA

**מאָרטרייבט זאל פון די זעכטער, די צענדליגער, די טויזנטער, די סטאטן, די סטראקעס פון סאָפּיליסטישן סאָפּראָן
שטוימט און שלב 5 רעפּליקעס פאר דער איינציגער
זיכערער ליסטע פון, טוטו און מירקס קל-סאָפּירען
פאר דער ליסטע טוטער**

**לייב טייטל פאר די פּונקטליכע יאָרעס - אין אַזעס פאר טעקעס און פּאָפּער
לייב טייטל פאר, 1911 - זאָ אַזעס פאר טעקעס און פּאָפּער
זאָ אַזעס פאר טעקעס און פּאָפּער**

Na jednym ze brzoń doleku ustrajającego ofiary stawy zglądali w Chełmie nad Narami umieszczono tablicę - widok z parku, spacerowane przez starych wojaków w grudniu 1984 r. (P. A. Szarek)

Budynek stacji kolejowej Łódź-Radogoszcz (Poznań). (P. A. Szarek)

Odezwę do naszego przyszłego narodu
Określiam wam życie narodu Żydów od roku 1939 IX do XII 1944 w jaki sposób nas zagnębili. Wzięto nas od starca do niemowlęta między miasteczkami Kola a Dąbka wzięto nas do lasu tam nas gazowano [nieczytelne] rozstrzelano i spalili. Oni prosimy aby nas przyszli bracia [nieczytelne] [nieczytelne] na naszych morderców niemieców, Świątkowie naszego gnębienia są polacy, którzy mieszkają w tej okolicy. Jeszcze raz prosimy o rozgłoszenie tego morderstwa na całym świecie do każdej redakcji. Pisali to ostatni Żydzi którzy tu wyginęli. Żyliśmy do dnia I XII 1944
Zginęliśmy Koledzy

(Cyt. za Mówią Świątkowie Chełma, red. Ł. Pawlicka-Nowak, Konin-Łódź 2004)

Widok koło stacji doleku zglądali w Chełmie. (P. A. Szarek)

Zagłada unicestwiła żydowskie społeczności zakorzenione na polskiej ziemi niekiedy od setek lat, zniweczyła dorobek wielu pokoleń mieszkańców „sztetl” - żydowskich miasteczek. Dziś często jedynym śladem wielowiekowej obecności Żydów są, trawione przez czas, żydowskie cmentarze oraz tablice i pomniki upamiętniające ich zagładę.

Prace nad upamiętnieniem ośrodka zagłady w Chełmie nad Narami przebiegały dwutorowo. W Lesie Ruchowskim, gdzie znajdują się masowe mogiły oraz pozostałości krematorium, porządkowanie terenu przez okolicznych mieszkańców rozpoczęło się tuż po zakończeniu wojny. W 1964 r., w ramach obchodów 25. rocznicy wybuchu drugiej wojny światowej, dokonano uroczystego odsłonięcia pomnika.

Na terenie byłego obozu zagłady Treblinka II znajduje się założenie pomnikowo-przestrzenne upamiętniające 900 tys. osób zgładzonych w tym miejscu. Zrealizowany w drugiej połowie lat 50. projekt składa się m.in. z rekonstrukcji rampy kolejowej połączonej kamienną drogą z górnym nad okolicą monumentem. Otoczony jest on 17 tys. różnej wielkości kamieniami umieszczonymi w miejscu, gdzie spoczywają prochy ofiar.

Dawna stacja kolejowa Łódź-Radogoszcz (Radegast) to miejsce, z którego wysłano do obozów zagłady ponad 150 tys. osób. W 2004 r. okolice stacji przekształcono w miejsce pamięci – Pomnik Zagłady Litzmannstadt Getto. Składa się na nie kilka elementów: obok oryginalnego budynku stacji znajdują się macewy z nazwami obozów, do których deportowano mieszkańców getta. Z drugiej strony wzniesiono tunel deportowanych wewnętrznie ściany wypełnione są listami osób wysiedlonych z getta. Na końcu znajduje się Kolumna Pamięci z wymienionymi nazwami miejscowości skąd pochodziły ofiary Litzmannstadt Getto.

zdjęcia: Jan Nitecki

[POWRÓT DO STRONY GŁÓWNEJ IKONOGRAFII](#)